

Hidden in Music

An Approach to Religious Experience and Pop or Rock Festivals

Heleen Kommers

In deze studie onderzocht ik de vraag of pop en rockfestivals een milieu vormen, waarin (nieuwe) religieuze verschijningsvormen kunnen opbloeien. Die vraag houdt verband met een verschijnsel dat de aandacht van vele wetenschappers uit uiteenlopende disciplines kreeg: de sterke afname van praktiserende gelovigen in onze westerse samenleving. Het idee is dat mensen altijd behoefte hebben aan religie en dat waar zij geïnstitutionaliseerde kerken de rug toe keren, zij toch op andere wijzen die behoefte zoeken te vervullen. Dat zou resulteren in nieuwe vormen van religie, of in religie-achtige verschijnselen (religiositeit), of zelfs in uitingen die op het eerste gezicht ver van conventionele religieuze manifestaties af lijken te liggen. De mensen zouden dan zelf ontkennen dat het om religie gaat, maar de wetenschapper weet wel beter: die ontdekt ‘verborgen’, ‘onbewuste’, of ‘impliciete’ religie. In de loop van het onderzoek heb ik het uitgangspunt heroverwogen. Het idee dat religie, na het sluiten van kerken, in andere vormen zou opduiken, kan een tendens in de hand werken om die andere vormen, in dit geval popmuziek, te zien als substituuut. Dat werkt reductie in de hand waardoor het eigene van die andere vormen onderbelicht blijft.

De studie komt voort uit een breder project van de afdeling Theologie van de Fontys Hogeschool en richt zich vooral op de praktische theologie en levensbeschouwing. Een belangrijk deel van de studie is gericht op de verkenning van methodologische kwesties die samenhangen met het onderzoek naar religieuze beleving binnen genoemde disciplinaire velden. Daarom is het onderzoek in de ondertitel getypeerd als ‘een benadering’: het gaat om een benadering die enerzijds aansluit op het onderzoek van pop- en rockmuziek en religie binnen genoemde disciplines en die anderzijds diepgaand reflecteert op dat onderzoek. Met deze aanpak, die sterk is geïnspireerd door debatten in de culturele antropologie, maar die ook in andere disciplines aan belang lijkt te winnen, hoop ik een bijdrage te leveren aan het onderzoek rond popmuziek en religie. Mijn studie is een pleidooi voor reflectieve etnografie naast de gebruikelijke opvatting van etnografie als onderzoekstechniek.

* H. KOMMERS: *Hidden in music. An approach to religious experience and pop or rock festivals* (ISBN: 978-94-6108-459-0. Uitgegeven in eigen beheer. Te bevragen bij de auteur). Promotie: 26 juni 2013, Tilburg University. Promotor: dr. M.J.M. Hoondert; copromotor: dr. L. van der Tuin. E-mail: heleenkommers@upcmail.nl.

Na een eerste kennismaking met het studieveld viel mij de grote diversiteit aan visies op, visies die niet zelden op belangrijke punten verschilden of soms zelfs regelrecht contradictoir waren. Ook de benaderingen liepen sterk uiteen: van onverhuld normatieve tot (ogenschijnlijk) neutrale. Al snel bleek ik geconfronteerd, niet alleen met verschillende wetenschappelijke zienswijzen, maar ook met uiteenlopende disciplinaire tradities, waarin bepaalde vormen van denken bestonden, die voor mij – met een achtergrond van religiestudies en antropologie – vreemd waren. Waarschijnlijk dat mij daarom bepaalde aspecten opvielen, zoals de neiging om geïnstitutionaliseerde religie te verbinden met collectieven van ‘volgzame’ gelovigen en religiositeit met kritische individuen, die hun eigen weg zoeken – en vinden. Ook was het interessant te constateren dat veel van de geraadpleegde literatuur over het verdwijnen van kerkelijke instellingen nadruk legde op verandering en nauwelijks oog had voor continuïteit. Vooral viel mij op hoe gemakkelijk het wereldbeeld van onderzoekers (nauw verweven met hun disciplinaire cultuur; met specifieke *discoursen*) interfereerde met het wereldbeeld (de religieuze beleving) dat zij meenden aan te treffen bij degenen die onderwerp van hun onderzoek waren.

Wat in het begin een nadeel leek, mijn onbekendheid met diverse disciplinaire tradities, bleek bij nader inzien niet ongelukkig: de confrontatie zette mij aan tot reflectie en introspectie die tot uitdrukking zijn gekomen in een speciale aandacht voor methodologische kwesties (**hoofdstuk 4**). Het is werkelijk opvallend dat onderzoekers die zich richten op wat er bij anderen (mensen met vaak totaal andere sociale en culturele achtergronden) in het diepst van hun wezen omgaat, over het algemeen maar weinig methodologische reflectie aan de dag leggen. Ik heb het hier niet alleen over (soms gezaghebbende) auteurs die in feite slechts met moralistische polemieken bezig waren. Ook auteurs van vele serieuze studies die ik raadpleegde leken methodologische problemen te onderschatten. Zo is de titel van mijn studie geïnspireerd door Robin Sylvan, die in zijn *Traces of the spirit* evenals in zijn *Trance formation* – ondanks zijn nadruk op ervaringen ‘van binnenuit’ – toch vaak tot *face value*-conclusies komt, zonder zijn eigen positie in de interpretaties methodologisch diepgaand te doordenken.¹

Deze en andere ervaringen hebben mij ertoe gebracht een vooral reflectieve benadering te kiezen, waarbij ik veel heb opgestoken van het *writing culture* debat en van auteurs als Ronald Grimes, Paul Stoller of Michael Jackson. Zij schenken veel aandacht aan de rol van de onderzoeker in het onderzoeksproces, bijvoorbeeld hoe deze in een tekst een werkelijkheid maakt, eerder dan ‘de’ werkelijkheid weer te geven (constructie of re-presentatie, eerder dan presentatie). Daarnaast wordt aandacht besteed aan een benadering die de kennistheoretische betekenis van lichamelijke en emotionele ervaringen onderkent. Persoon-

¹ R. SYLVAN: *Traces of the spirit. The religious dimensions of popular music* (New York / London 2002); IDEM: *Trance formation. The spiritual and religious dimensions of global rave culture* (New York / London 2005).

lijke ervaringen ‘in het veld’ kunnen wezenlijk bijdragen tot het begrijpen van ‘de ander’.

Het **eerste hoofdstuk** biedt niet alleen een kennismaking met het onderwerp (religieuze ervaringen die mensen zouden kunnen opdoen tijdens pop en rock festivals), maar toont ook mijn reacties op de kennismaking met uiteenlopende disciplinaire vertogen.

In het **tweede** en **derde hoofdstuk** heb ik getracht meer greep te krijgen op centrale begrippen: religie en popmuziek. Ik behandel literatuur over de (mogelijke) relaties tussen die twee en tast verschillende benaderingen af. Was ik eerst geboeid door ideeën over nieuwe religie-achtige verschijnselen die buiten geïnstitutionaliseerde religies zouden ontstaan, mijn verkenning van de literatuur bracht mij er uiteindelijk toe om te opteren voor Stringer’s religie-concept dat mij voor deze specifieke studie het meest geschikt leek. Stringer meent dat men niet van nieuwe vormen van religie zou moeten spreken, maar dat wat men ziet als nieuwe vormen, in feite religieuze uitingen zijn die altijd al hebben bestaan. Vormen die nu aan de oppervlakte komen, nu ze niet langer door dominante religieuze vertogen worden verdrongen. Het gaat hem om wat gewone mensen als religieus zien. Hun voorstellingen blijken vaak onsystematisch, waardoor ze vanuit geïnstitutionaliseerde religies gediscrimineerd worden (bijgeloof). Ze zijn berekenend (*coping*), situationeel en kunnen heel inconsistent zijn. Daarom benadrukken sommige onderzoekers het opportunisme dat in contrast zou staan tot de meer principiële kant van gevestigde religies. Ook wijst Stringer op de gerichtheid op het niet-empirische. Allemaal aspecten die de onderzoeker van pop en rock festivals niet vreemd voorkomen. Zo bevatten rock en *metal* veel verwijzingen naar de duivel, naar archaïsche goden, e.d. Voorstellingen die mensen naar behoefte al dan niet serieus lijken te nemen. Onderzoekers die dan spreken van opportunisme of van vervreemding, miskennen de betekenis die deze voorstellingen voor betrokkenen kunnen hebben. Zoals geïnstitutionaliseerde religies de betekenis van volksgeloof of bijgeloof voor mensen in het alledaagse leven miskenden.

De verkenning van literatuur over pop en rock toonde ook veel etnocentrismen en normatieve opvattingen, niet zelden ingegeven door esthetische overwegingen of romantisering van de volksmuziek. Daarnaast bleken bepaalde benaderingen, zoals die van de *cultural studies* vooral gericht op de relatie productie-receptie. De muziek zelf bleef daardoor onderbelicht. Hier bleek met name de studie van Mirella Klomp (*The sound of worship*) inspirerend.² Niet alleen gaf ze aan dat gangbare benaderingen veelal uitgaan van een beperkte opvatting over muziek, maar ook dat ons wereldbeeld doordrongen is van een dichotomie hoog-laag, die aanzet tot evaluaties gelieerd aan contrasten als geest-lichaam of

² M. KLOMP: *The sound of worship. Liturgical performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* (Leuven / Paris / Walpole, MA 2011).

elitair-vulgair. Ook wijst Klomp erop dat de westerse wetenschappelijke visie sensorisch eenzijdig is, waardoor een holistische studie van een religieuze ervaring van muziek wordt gehinderd. Die opvatting vond ik ook terug bij Paul Stoller die in zijn *The taste of ethnographic things* laat zien hoe de westerse waarneming steeds meer verenigt tot het visuele en hij bepleit een *anthropology of the senses*.³ Deze onderzoekers benadrukken ook het belang van lichamelijke ervaring. Klomp bepleit een niet-hiërarchische benadering van *sound*, waarbij het lichaam en alle zintuigen als relevant voor de muzikale ervaring worden beschouwd. Die benadering maakt het mogelijk om aspecten van de pop muziek – die lange tijd (vanuit de dichotomie hoog-laag) op denigrerende wijze werden getypeerd – als betekenisvol voor betrokkenen te zien en ze te interpreteren in termen van creativiteit, eerder dan (zoals voorheen) als factoren voor vervreemding of illusies.

De verkenning van de literatuur maakte duidelijk dat het naïef zou zijn om te streven naar een bruikbare definitie van religie waartegen ervaringen tijdens festivals direct konden worden afgezet. Vooral omdat het mij te doen was om ook ‘verborgen’ aspecten, uitingen die vanuit gangbare religie-concepten over het hoofd gezien zouden worden. Stringer’s religie-begrip bood een belangrijke oriëntatiemogelijkheid, maar de aspecten die hij noemt zouden als attenderende noties te beperkt kunnen zijn.

Daarom heb ik, geïnspireerd door Ninian Smart en Ronald Grimes uit de literatuur een aantal betekenisvolle aanduidingen afgeleid. Deze zouden mij tijdens mijn veldwerk richting moeten geven en ze zouden tevens moeten kunnen worden aangevuld, als daar aanleiding voor bleek. Deze ‘labels’, zoals ik ze noemde om het instrumentele karakter ervan te onderstrepen, zouden aanwijzingen kunnen geven voor de religieuze potentie van pop of rock festivals. Maar een hypothese als ‘hoe meer van die aspecten in een festival worden aangetroffen, hoe meer het festival een geschikt milieu is om tot religieuze ervaringen te komen’, leek mij naïef. Al was het maar dat dan die aanduidingen te substantieel zouden worden opgevat. Maar de labels bleken nuttig om aspecten die betrokkenen als betekenisvol ervoeren en die tevens relevante indicaties voor religie (in de zin van Stringer) konden zijn, op het spoor te komen. Zo ontdekte ik tijdens mijn veldwerk dat de gangbare identificatie van pop en rock met jeugdcultuur ongelukkig was: ze deed het belang van ouderen over het hoofd zien en daarmee van ervaringen die voor betrokkenen relevant bleken en die tevens nauw met religie verbonden zouden kunnen zijn. Mijn focus op oudere deelnemers bracht mij op het spoor van *memory*: de betekenis van traditie, van nostalgie en gehechtheid aan het verleden. Die dimensie bleek ook prominent in de festivalboeken. Een genre-analyse daarvan, waarbij de boeken werden benaderd als verhalen *van* participanten *voor* participanten, maakte duidelijk dat het niet om historiografische bronnen gaat, maar om mythen die het historische met het normatieve verenigen. Ook bleek dat mensen tijdens een vrijwel histo-

³ P. STOLLER: *The taste of ethnographic things. The senses in anthropology* (Philadelphia 1989).

rie-loos festival zelf betekenisvolle historie construeerden. Na veldwerk en etnografische interviews konden de labels dienst doen om tussen de festivals te differentiëren en kreeg ik de indruk dat het rock en *metal* festival dat ik bezocht het dichtst bij een ‘milieu waarin religieuze ervaringen kunnen opkomen’ kwamen.

Tijdens het veldwerk bezocht ik uiteenlopende festivals, variërend van commerciële pop tot ideologisch geïnitieerde *hard rock*. Ik lette op gedragingen, maar ook op ruimtelijke differentiatie van activiteiten en de betekenissen die mensen aan plekken (*sites*) toekenden en hoe hun gedrag en betekenisgeving daarmee verbonden was.

Omdat interviews ter plekke niet mogelijk waren (het oorverdovend geluid, om maar één factor te noemen), moesten de interviews buiten de festivals worden afgenomen. Omdat het mij vooral om ervaringen van uitvoeringen (*performances*) te doen was, trachtte ik met behulp van de klassieke foto-elicatie techniek mensen weer in de sfeer van het festival te krijgen. Maar het pakte anders uit: betrokkenen namen het initiatief van mij over en met behulp van *social media* herbeleefden zij hun festival. Daarom konden de interviews als een extensie van het veld worden beschouwd. Weliswaar waren de ervaringen waarin de informanten mij lieten delen selecties, maar het waren hun selecties van het festival zoals zij het beleefden.

De genre-analyse van de festival-boeken (**hoofdstuk 5**), het verslag van het veldwerk (**hoofdstuk 6**) en de conversaties (**hoofdstuk 7**, de term conversaties leek mij geschikter dan interviews waarbij de onderzoeker als actief en de respondent als passief, slechts reagerend wordt gezien) heb ik beschouwd als een drieluik. Bij deze metafoer denk ik aan een telkens veranderend totaalbeeld, wanneer een van de luiken wordt verdraaid. Op een gelijkende wijze hebben zich mijn impressies gevormd waarbij de indrukken, opgedaan via deze drie strategieën, als het resultaat van hun vervlechting kan worden beschouwd.

In **hoofdstuk 8** heb ik mijn impressies gebundeld in een aantal conclusies. Sommige daarvan hebben betrekking op het onderwerp. Maar ik heb ook speciale aandacht besteed aan bevindingen die betrekking hebben op de benadering van het onderwerp. Ik hoop dat met name die laatste van nut kunnen zijn voor onderzoekers die zich in de toekomst willen wijden aan verdere studie van mogelijke relaties tussen religieuze ervaringen en (pop of rock) muziek.

Wat in aanvang leek op een empirisch onderzoek, – waarbij ik gericht met behulp van gangbare onderzoekstechnieken zicht zou proberen te krijgen op een wijze waarop jongeren mogelijk de leemte konden opvullen die verdwijnende religieuze kaders achterlieten – bleek vooral een zoektocht om grip te krijgen op inzichten vanuit heel verschillende disciplines en naar mogelijkheden om verschillende benaderingen te evalueren en keuzes te maken. Dat heeft ertoe geleid dat ik teruggekomen ben op bepaalde visies die in het begin vanzelfspre-

kend leken, en oorspronkelijk gemeden wegen alsnog ben gegaan. Zo leek de substitutie-gedachte heel aannemelijk: mensen kunnen of willen niet meer naar de kerk, wel, dan beleven ze hun religie ergens anders en op een andere manier. Het festival als *replacement* voor de kerk. Zo'n benadering neigt ertoe festivals te zien als (slechts) substituut van iets heel anders, waardoor het risico ontstaat dat de eigenheid van het festival verloren gaat. En omdat men die specifieke kwaliteiten van het festival (en met name van de muziek) uit het oog verliest, wordt het bijna onmogelijk goed zicht te krijgen op de betekenis(sen) die het festival voor betrokkenen heeft. Op overeenkomstige wijze heb ik Stringer's kritiek op de voorstelling van nieuwe religieuze vormen ervaren als eyeopener. Die voorstelling leek zo vanzelfsprekend en daarmee een begrip als religiositeit gerechtvaardigd. Maar zo'n begrip (en meer nog een notie als 'onbewuste religie') kon gemakkelijk, zoals Stringer betoogt, de continuïteit-in-verandering van religie miskennen. Het geeft geen zicht op de continuïteit van de *underlying religious sensibility* die onder het dominante religieuze discours was verborgen; op de continuïteit van de elementaire of primaire vorm van religie waarop alle religieuze vormen stoelen. Het was vooral door postmoderne benaderingen en kritische analyses van Grimes en Stringer dat ik de in soms prettige retoriek gegoten vooronderstellingen (en vooroordelen) leerde te onderkennen. En omdat ik steeds meer doordrongen werd van het idee dat het wereldbeeld van onderzoekers vooral bij een onderwerp als het mijne maar al te gemakkelijk – en onmerkbaar – doorklinkt in de wijze waarop zij (zich) het wereldbeeld van anderen voorstellen, werd mijn onderzoek uiteindelijk ook een zoektocht naar mijzelf, naar waarom de rockmuziek waar ik op gesteld ben, zoveel voor mij betekent.

